

על ביטחונה של ירושלים בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים

יוסי לנגוצקי

2011

ממלכת-ירדן ומדינת ישראל, שתיהן מנדט לשעבר של האימפריה הבריטית המתפרקת מנכסיה, פעלו והתמודדו, החל מסיומה של מלחמת העצמאות, כל אחת ואחת בדרכה עם מערכת אילוצים שונה, כשהן חבוקות, כל העת, זו בזו בקשר גורדי, זאת תוך זהות אינטרסים בסיסית לשמירת הסטטוס-קוו בין שני הצדדים.

כל זאת על רקע מספר תהליכים שהשפיעו אהדדי: המאבק הבין גושי ("המלחמה הקרה") בין מעצמות המערב לבין ברית-המועצות והמאבק בין מעצמות המערב עצמן על הבכורה, ההשפעה והאחיזה במרחבי המזרח התיכון, כשהביטוי לכך הינו בריתות והסכמים שונים, מדיניים ובטחונים עם ארצות האזור. פרי מאבק זה התבטא בין השאר: בעיסקות למכירת נשק ולחילופין לפי הענין, הטלת אמברגו על נשק. תהליך שינוי משטרן של המדינות הערביות שבמזרח התיכון, מתיחות האשמית-פלסטינאית, מאבקים על בכורת מנהיגות העולם הערבי, סדרה של מהפכות, מיטוט בתי מלוכה, (רצח עבדאללה/ירדן 1951, הדחת פרוק/מצרים 1952, רצח פייסל/עירק 1958) הפיכות חוזרות של משטרים ע"י שליטים שונים, עלית הנאצרזים, מגמות פאן-ערביות, ניטרליות בין-גושית לכאורה ומגמות אנטי-אימפריאליסטיות, כריתת בריתות והסכמים שונים, הן בין ארצות ערביות בלבד, והן במסגרות אזוריות שכללו גם ארצות חיצוניות למזרח התיכון, כולל המעצמות הגדולות.

פעילות האו"ם כגורם מתווך בניהול קיומם של הסכמים ופתרון סכסוכים. המאבק על מניעת בינאום ירושלים, הכרזתה כבירה והעברת משרדי הממשלה אליה. בעיית הפליטים הערבים, הסתננותם ארצה מהארצות השכנות והשימוש בהם לצורכי פיגועים בתחומי ישראל, על פעולות התגמול שנגזרו מפיגועים אלה. גל העלייה הגדולה לישראל לאחר מלחמת העצמאות והקמת ישובים חדשים לאורך הגבולות שנטלו חלק פעיל בביטחון השוטף.

חרף הפיכת ירושלים לבירת ישראל, וביטול סכנת הבינאום של העיר וחרף ייצוב גבולה של ישראל עם ירדן וההשלמה לכאורה עם חלוקתה של ירושלים, לא פסקו בקרב העם היושב בציון החלום והכמיהה לאיחודה של

ירושלים ואף להרחבת גבולות ישראל, בתחומי ארץ ישראל המערבית, אף מעבר לתחום ירושלים.

את התקופה שבין מלחמת העצמאות לבין מלחמת ששת הימים, ניתן לראות כפרק זמן שאופיין בפיכחון ושאיפה לרגיעות ויציבות מדינית וצבאית עם ירדן כשרמץ גחלי הגעגועים לקודשי האומה, המוטמעים זה דורות ברובדים העמוקים של המודעות היהודית, מצויים בהמתנה לאירועים שיפילו בהם רוח ויהפכו מחלום למציאות. האמור לעיל אינו בא להטיל ספק בדבר השקפתה הבסיסית של ישראל כי אין בכוונתה לספח בכח הזרוע שטחים נוספים לתחומי מדינת ישראל אלא להדגיש את קיומם של הלכי רוח בעלי עוצמה רבה כ"תורה שבע"פ" כי "והיה אם תיווצר ההזדמנות", חובה על ישראל שלא להחמיצה.

מקומה וחשיבותה של ירושלים, כסמל לאומי ודתי בתפיסת חידוש הריבונות היהודית בארץ ישראל, היתה בעלת משקל שונה בהשקפת העולם של חלקים שונים שבחברה הישראלית. עובדה זאת באה לידי ביטוי גם במאבקים פוליטיים פנימיים בישראל, בין-מפלגתיים ופנים-מפלגתיים כאחד, בהתפתחות תפיסת הביטחון השוטף והיסודי בקרב מקבלי ההחלטות בישראל ובניגודי ההשקפות בניהולן השוטף.

ירושלים היתה מוקד הלחימה במלחמת העצמאות. הלחימה בירושלים ובישובי ההר שבסביבתה נמשכה יותר משנה, שמשך כשלושה חודשים מתוכה הייתה העיר נתונה במצור. המערכה על העיר גבתה כשליש מהנופלים במלחמת העצמאות. תוצאות מערכה זאת היו גורם ראשון במעלה בקביעת מצבה הביטחוני של העיר במהלך השנים שלאחריה. מערכה זאת הסתיימה ללא הכרעה ברורה. ירושלים נשארה עיר חבולה החצויה בין ירושלים הישראלית ("המערבית") לירושלים הירדנית ("המזרחית"), כשכוחות צה"ל וכוחות הצבא הירדני, פרוסים משני צידיה של רצועת "הקו-העירוני", הוא גבול שביתת הנשק, עליו הוסכם בין שני הצדדים, לראשונה בנובמבר 1948 ("הפסקת האש הכנה") ובשנייה באפריל 1949 ("הסכם-רודוס"). קו הגבול [להלן "הקו-העירוני"] שאורכו כשבעה ק"מ חצה את העיר לאורכה. בנוסף, הגדירו הסכמי שביתת הנשק בשלהי מלחמת העצמאות, גם "שטחים מפורזים": בצפון –

במובלעת הישראלית בהר הצופים (שסוכם עליה כבר ביולי 1948) ובדרום - השטח המפורז של ארמון-הנציב וחוות הלימוד החקלאית. המציאות הביטחונית במרחב ירושלים, הייתה בעלת מאפיינים ייחודיים, כלהלן:

(1) ירושלים הישראלית ודרכי הגישה אליה, מהשפלה, הייתה מצויה בתחום התצפית והאש הירדנית. לאורך השנים נורתה אש מהצד הירדני, לעיתים גם על אזרחים ישראלים, ובתגובה פרצו תקריות דמים.

(2) מערך הכוחות של צה"ל, שהגן בפועל על ירושלים בעת הנידונה, היה מצוי בנחיתות משמעותית לצבא הירדני שממולו. הצבא הירדני היה פרוס, במערך עומק של מספר מתחמים מוגנים, פלוגתיים-גדודיים, שאוישו דרך קבע ע"י כוחות, סדירים בעיקרם, כשחלקם מאייש עמדות ומבנים שבוצרו לאורך הקו-העירוני ושולי השטחים המפורזים, ואילו חלקם האחר מאייש כעשרה מוצבים מבוצרים, שמוקמו על מירב תוואי השטח השולטים ממזרח לקו-העירוני, בתחום של עד כ-1000 מ' מזרחה ממנו. אל מול אלה נערך צה"ל במערך שכלל רק שתי פלוגות חי"ר, סדיר ומילואים, שמילאו את תפקידם בירושלים במחוזים חודשיים ופריסתן מוגבלת, לשני תוואים מוגדרים בלבד. האחת "פלוגת הקו-העירוני" (כ-60 לוחמים) שאישה מערך תצפיות של כעשר עמדות מבוצרות לאורך מלוא הקו העירוני, מרמת רחל בדרום ועד לשכונת סנהדריה בצפון. ואילו הפלוגה השנייה (כ-120 לוחמים) נערכה במתחם מוגן בתחום מובלעת הר-הצופים. באותן שנים צה"ל לא הקצה כלל, כוחות ניידים קבועים לתגובה צבאית מיידית או לפעולה אחרת במרחב ירושלים.

(3) המובלעת הישראלית המפורזת בהר הצופים, הייתה מקור לדאגת קבע ממחטף והשתלטות ירדנית ובכך אילץ את צה"ל למאמץ מתמשך, רבתי ויצירתי, להגדלת סיכויי עמידתה של מובלעת הר-הצופים בפני אפשרות כזאת. המובלעת שהייתה מנותקת מהעיר הישראלית, אוישה על-ידי פלוגה צה"לית, בכסות של יחידה משטרתית, והייתה נתונה לא אחת לירי ירדני ולנפגעים. הקשר בין "המובלעת" לבין העיר גופא, התקיים באמצעות שיירת הספקה דו-שבועית, שהתנהלה בליווי הצבא

הירדני ובפיקוח האו"ם. מחלוקות שונות בין ירדן, האו"ם וישראל בנושא השיירה אשר איימו לשבש ואף לנתק לחלוטין את הקשר בין הר הצופים עם העיר גופא, הביאו לא אחת את צה"ל להכנות משמעותיות, שהתבססו בעיקרם על הפעלת 2-3 חטיבות סדירות (חי"ר ו / או שריון) לאפשרות פריצה וחבירה אל המובלעת המנותקת. כל זאת תוך שילובם של כוחות מילואים לסיוע במימוש מטרות שונות (מחטפים ועוד) חלקם של תכנונים אלה חרג מעבר לירושלים.

(4) תכנונים אלה, הם שעמדו בבסיס התכנונים ההתקפים השונים למקרה של צורך במבצעים שמעבר לחבירה להר- הצופים, קרי: כיבוש מרחב ירושלים והגדה המערבית כולה.

(5) 'פרוזדור' התחבורה בין ירושלים לשפלה היה חשוף תדיר לתצפית ולאש מהמוצבים הירדנים שהיו פרושים לאורך קו שביתת-הנשק. (להלן: "הקו- הכפרי") כך היה איום קבוע על התחבורה לבירה (קו הרכבת עבר על הגבול ממש), עד להפסקתה המוחלטת. איום זה כלל גם סכנה כי צבא ירדן ישתלט על רכס הקסטל-צובא, ובכך ינתק את ירושלים ממדינת ישראל. חשש זה הביא את צה"ל לפעולות ולתוכניות שימנעו את ניתוקה של ירושלים.

(6) ביטחונה של ירושלים היה מבוסס בעיקרו על חטיבת (מחוז) חי"ר 16, היא "החטיבה הירושלמית". חטיבת מילואים זאת, שהורכבה ברובה מתושבי ירושלים, כללה למעשה שתי חטיבות. האחת "ניידת" (4 גדודי חי"ר) והשנייה "נייחת" (4 גדודי חי"ם), שכל אחת מהן כוללת יחידות חטיבתיות נוספות, כולל פלוגת טנקים (מילואים) מוגברת. גרעין הקבע של חטיבת (מחוז) 16 פיקד הן על "פלוגת הקו-העירוני" ו"פלוגת הר- הצופים" והן על כוחות ההגנה המרחבית. כוחות העתודה המבצעית של "החטיבה הירושלמית" התבססו, על כוחות-כוננות מחזוריים ממילואי החטיבה, כמו גם על כוחות כוננות סדירים מחזוריים, שהיו אמורים לתגבר מהשפלה בתוך כמה שעות. כוחות סדירים אלה היו אמורים לפעול במקרי חירום במשולב עם מילואי החטיבה הירושלמית (כולל שריון "ירושלמי").

(7) כחלק מהחטיבה הירושלמית הקים צה"ל גם מערך הגנה מרחבית שכלל 'גושי' הגנה שהתבססו על ישובי "הפרוזדור" לירושלים. תפקידו של מערך זה היה לבלום ולמנוע כל ניסיון ירדני לנתק את ירושלים מהשפלה. בראשית שנות החמישים, היה למערך ההגנה המרחבית תפקיד חשוב בלחימה נגד המסתננים.

(8) לקחי מלחמת העצמאות, ריבוי הנפגעים, המצור והשפעותיו, הביאו להקמת מערכי התגוננות אזרחיים בירושלים, שנוהלו ע"י צה"ל (הג"א) בשיתוף עיריית ירושלים ומשטרת העיר. היערכות זאת נועדה לאפשר המשך התנהלות ומניעת שיבושם המוחלט של החיים בזמן חירום, כולל במקרה של ניתוקה של העיר ממדינת ישראל. תחומי הפעילות של מערכי ההתגוננות האזרחיים היו: קיום ושליטה במלאי מים, מזון ודלק, מערכי אזעקה עירוניים ושכונתיים, הקמת והפעלת מקלטים, מערך רפואי כולל הכנות לפינוי וטיפול בנפגעים, פינוי תושבים משכונות מוכות-אש, כיבוי - אש וכד'

(9) האירועים והמחלוקות הביטחוניות הרבות בין ירדן לישראל, שלא מעט מהם אירעו על רקע פרשנות שונה לסעיפים בהסכמי וקוי שביתת הנשק, טופלו במהלך השנים הנידונות בדרגים שונים, בעיקר ע"י מנגנוני ועדת שביתת הנשק הירדנית-ישראלית, שפעלה בחסות ובהשתתפות נציגי האו"ם. בזמנים מסוימים התקיימו אף מפגשים-קבועים, לפתרון בעיות, במפגש מפקדים מקומיים משני הצדדים. מספר "מוקשי-זמן" איימו על האינטרס המשותף לישראל ולירדן לשמור על גבול שקט ועל רגיעה בירושלים ולאורך קו הגבול המשותף.

1. נושא בטחונה של ירושלים היה חלק נכבד אך בלתי נפרד מתפיסת הבטחון של ישראל עם ממלכת ירדן. מדיניותה ישראל שלא ליזום שום מהלך מלחמתי לצורך הרחבת גבולה עם ירדן היה בעיקרו נגזרת של זהות האינטרסים בין ישראל לירדן לשמירת הסטטוס-קוו בינהן.

2. חרף הגדרתה של מצרים כאיום הצבאי המשמעותי ביותר על ישראל והשאיפה כי במקרה של מלחמה ישאף צה"ל, ככל שניתן, לעסוק בכל פרק זמן נתון בחזית אחת בלבד נערך צה"ל גם לאפשרות של מלחמה עם ירדן כחלק ממקרה של "מלחמת הכל" אך גם כמקרה של מלחמה עם ירדן בלבד (לפחות בשלביה הראשונים), כתגובה לשינוי הסטטוס-קוו מחמת אחת או יותר מהסיבות הבאות: עירעור יציבות בית המלוכה הירדני, כריתת בריתות צבאיות עם מדינות עוינות וכניסת צבאות זרים אל תוך שטחה של ירדן. כל אלה בנוסף לאפשרות של פעולות התקפיות של ישראל לצורך חילוץ השיירה או פריצה אל מובלעת הר הצופים, כנ"ל.

3. לאור סמיכות האוכלוסיה היהודית לקו- העירוני ולאור העדר עומק איסטרטגי להגנת ירושלים תיכנן צה"ל מעבר מידי, במקרי חירום, להגנה קשיחה ומניעה מוחלטת של כיבוש שטחים ע"י ירדן תוך כוונה להעברה מידית של הלחימה אל תוך שטח ירדן.

4. את האיומים על ירושלים ניתן לסכם בשתי רמות:

(1) ברמה האסטרטגית:

א. שינויי סטטוס-קוו בירדן, כנ"ל.
 ב. הקבוע והמעיק שבאיומים היה איום מחטף כיבוש מובלעת הר- הצופים, בהתקפת פתע ירדנית או השתלטות ירדנית על האיזור המפורז של ארמון הנציב-חוות הלימוד ו/או רמת רחל. איום נוסף, כלקח מכאיב של מלחמת העצמאות, היה איום ניתוקה של ירושלים מהשפלה, אם כצעד צבאי ירדני העומד בפני עצמו, אם כחלק ממערכה מורכבת יותר. איום כיבושה של העיר גופא ו/או "הפרוזדור" במסגרת מאמץ רבתי בין- ערבי, היה אף אפשרות שלא ניתן לבטלה.

(2) ברמה הטקטית:

מספר איומים ברמה הטקטית הטילו דרך קבע, במהלך השנים הנידונות את צילם על ירושלים והם: שיבוש או ניתוק קשר השיירה הדו שבועית עם מובלעת הר הצופים, שיבוש סדרי החיים בירושלים ע"י פגיעה באש באזרחים, חיילים ורכוש ושיבוש סדרי התחבורה עם ירושלים.

